

VÁROSFELJŐDÉS ÉS A BANKI INFRASTRUKTÚRA: VÁROSHIERARCHIA VIZSGÁLATOK A PÉNZINTÉZETI INNOVÁCIÓK ELTERJEDÉSE ALAPJÁN A XX. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

(Urban development and banking infrastructure: Surveys of the urban hierarchy based on the penetration of innovations of financial institutes in 20th century Hungary)

GÁL ZOLTÁN

Jelen tanulmány az urbanizációs fejlődés és a bankrendszer kapcsolatának néhány kérdéskörével foglalkozik a századforduló magyarországi városhálózatán belül. Az vizsgálat alapkonceptiójául az amerikai geográfus iskolának az a megállapítása szolgált, miszerint az urbanizáció városhálózati jellemzői szoros korrelációt mutatnak a pénzügyi innováció térszerkezeti folyamataival¹. Az elmúlt másfél-két évszázadban városok szerepe a gazdaságban, társadalomban és a kultúrában hallatlanul felerősödött. A tér és időbeli elemzések egységét fontosnak tartó, a történeti földrajzi elemzéseknek új dimenziót adó kutatások szükségesnek tartják a regionális keretből kiemelkedő városhálózat hierarchikus rendszerének a vizsgálatát. A magyarországi városhálózat összehasonlító vizsgálatának külön jelentőséget kölcsönöz az a tény, hogy régiókban a modernizáció és a polgárosodás jellemzői a századelőn majdnem kizárólag a városi centrumok szintjén voltak megfoghatóak.

A bankrendszer és a regionális fejlődés

A tőkés modernizáció következtében átalakuló nemzeti városhálózatokon belül a meglévő térkapcsolatok megjelenhetnek a legriválisabb esetben nagyságrendi, vagy akár a jogi városkategóriák szintjén is, de a városhálózatban belüli valódi szelekciót leginkább a javak, szolgáltatások, információk, valamint a *penz és hitel térbeli körforgása* indította el. A fejlett gazdaságokban a piaci erőforrások átcsoportosítását alapvetően a pénz- és tőkepiacok működése valósítja meg, amelynek keretében a bank és hitelrendszer és az értéktőzsdék szolgálnak, ami azt is jelenti, hogy a tőkék térbeli átcsoportosítása elsősorban a pénz- és tőkepiacokon megy végbe. Következésképpen a modernizáció ciklusainak interpretálásában, az alapvető innovációk megjelenésében a tőkebefektetések és -felhalmozások változásait, azaz a gazdasági térben lejátszódó tőkemozgást tekinthetjük meghatározónak és a rendelkezésre álló statisztikák alapján könnyen vizsgálhatónak. A bankrendszernek a hazai regionális fejlődésre gyakorolt hatásainak vizsgálata a kétszintű bankrendszer újbóli létrehozása (1987), ill. a kereskedelmi bankok hálózatának kiterjedése következtében időszerű. Napjainkra vonatkozó teljes értékű hatásvizsgálatok azonban nem készíthetők, hiszen bankszektorunk lemaradása még jelentős. Ugyanakkor csak az elmúlt ötven év kapcsán indokolt a magyarországi bankszektor történeti lemaradásáról beszélni, hiszen a század első évtizedeiben hazánk egy jól vizsgálható, európai szintű pénzügyi rendszerrel, ill. pénzügyi infrastruktúrával rendelkezett.

Jól ismert tény, hogy kelet-közép-európai régió és azon belül a magyar modernizációs átalakulás sajátossága az infrastruktúra különböző ágazatainak (különösen pedig a

bankszektorak) a relatíve magasabb fejlettségi foka a gazdaság, s azon belül az iparosodottság- általános fejlettségi színvonalához képest. Ahogy Vargha Gyula a bankrendszer kiváló szakértője írta "nálunk...a fejlődés aránytalanul nagyobb hiteligényeket támasztott, mint amennyi a hazai közönségnek a megtakarított tőkefeleslege, intézeteinknek tehát egyik fő feladata a hiányzó pénz megszerzése", amit csak egy korszerű hitelrendszer biztosíthatott. A 20. század elején a hazai gazdaság leggyorsabban növekvő és nemzetközi viszonylatban is legmagasabb fejlettségi szintet elért ágazata, a tőkés fejlődés, a modernizáció rohamos terjedésének mutatója a hitelszervezet volt: a hitelintézetek forgalma, az általuk forgatott tőkék összege 1913-ban a nemzeti jövedelem 170%-ára rúgott, míg Nyugat-Európában ez az arány csak 50-80% volt. A korszerű hitelszervezet kialakulása részben - a külföldi tőkék bekapcsolásával is - segített áthidalni a növekedés útjára lépő gazdaság számára a belső tőkeképződés elégtelen voltából fakadó nehézségeket, másrészt pedig a tőkeképződés és a vállalkozások finanszírozásának egyéb formái nálunk fejletlenek voltak, a tőkegyűjtésnek, a tőkeimport közvetítésének, a gazdasági növekedés és forgalom finanszírozásának jóval nagyobb része bonyolódott le a hitelintézetek közreműködésével, mint az európai centrum országaiban.

A vizsgálat számára nemcsak a bank- és hitelrendszer, de a modernizációs fejlődés meghatározó elemének és helyszínének tekinthető városok is keretül szolgáltak. A városhálózat és a bankrendszer területi elrendeződésében igen szoros kapcsolat figyelhető meg, mivelhogy a hitelintézetek szorosan kötődnek a városokhoz, a tőkeáramlás térbeli folyamata a városhálózat történeti átalakulásának is egyik fontos mutatója lehet, ugyanis a városhálózatban belül felerősödő funkcionális specializálódásnak, az infrastrukturális fejlődésének köszönhetően a városokban a kereskedelmi, pénzügyi és egyéb szolgáltató szektorok jelentősége megnövekedett. Amíg a késő középkori várost a kereskedelmi tőke koncentrációja határozta meg, a korai kapitalista várost pedig az iparban koncentráló tőkével jellemezhetjük, addig a 19. század derekától "a városok többségében a pénztőke és a pénzügyi funkciók széles skálája, s azok a magas szintű szolgáltatások összpontosulnak, amelyek megolajozzák a pénz áramlását; a pénzügyi funkció határozza meg a modernkori várost a városhierarchia csúcsán."

A városok pénzügyi szerepkörének a kutatása több szempontból is fontos. Egyfelől a fejlettebb banki infrastruktúra hozzájárul a hitelrendszer által közvetített innovációs folyamatok elterjedéséhez, s háttérül szolgálhat az öngerjesztő gazdasági-társadalmi modernizációnak, másfelől pedig a pénzügyi intézetek számára telephelyül (székhelyül) szolgáló városok fejlődésében is meghatározó szerepet játszottak a helyi hitelintézetek. A pénzügyi tevékenység a regionális modernizáció legfőbb tőkeforrása, a modern kezelési technikák, vállalkozási formák elterjesztője, az infrastrukturális fejlesztés révén az urbanizációs jelleg emeltyűje is egyben. Mivel pedig az urbanizáció az anyagi feltételek által erősen meghatározott folyamat, s mert a századelőre már kiterjedő hitelintézeti hálózat révén elsősorban városaink váltak az innováció hordozóivá, így a pénzügyi intézetek működése a magyarországi városiasodásnak is serkentője volt. Éppen ezért a hitelrendszeren belüli tőkeáramlás térbeli dimenzióinak vizsgálata fontos mutatója az átalakuló és modernizálódó városhálózatnak is.

A századfordulós városfejlődés dinamikája természetesen a makrogazdaság egészének a fejlődését tükrözte. Ebből következően a városoknak a nemzetgazdaság fejlődésében betöltött meghatározó szerepét nemcsak a korabeli ipari és kereskedelmi statisztikák mutatják, hanem a bankrendszeren belüli tőkeáramlás is, mivel az igen kiterjedt

hitelintézet hálózat sokkal több települést felölelő és bőségebb statisztikákkal szolgál, mint a térben erősen koncentrálódó és korlátozottabb ipari fejlődés.

A továbbiakban a századelő magyarországi városhálózatának hierarchikus és funkcionális tagolódását elemzem a tőkeforgalom térbeli eloszlása alapján, azt vizsgálva, hogy mely városok váltak a modernizáció aktív formálói, illetve játszottak kevésbé meghatározó szerepet az ország gazdasági fejlődése szempontjából. Elemzésünk alapkonceptiójául annak a hipotézisnek a szem előtt tartása szolgál, hogy a múlt század végi hazai urbanizáció is szoros kapcsolatban állt a modern bankrendszer fejlődésével.

A vizsgálat számára nemcsak a bank- és hitelrendszer, de a pénzügyi intézetek székhelyei, a városok is keretül szolgáltak. A múlt század második felében a rendszeres gazdasági növekedés talaján kibontakozó urbanizáció - új térkapcsolatokat teremtve - megkezdte a hagyományos városhálózat átformálását, melynek következtében az átalakuló városhálózat az ország modernizációs fejlődésének meghatározó elemévé és helyszínévé vált a maga hierarchikus-térbeli tagolódásával.

A pénzügyi innováció térszerkezeti folyamatai: a hitelrendszer kiépülése

A városhálózati keretekhez szorosan kötődő hitelrendszer térbeli elrendeződésének földrajzi vizsgálata csak a területi egyenlőtlenségek leírására szolgáló innovációs-növekedési modellek segítségével történhet, annál is inkább mivel a tőkeforgalom által közvetített pénzügyi innovációk magyarországi elterjedését is a - centrumtól a perifériák felé egyre nagyobb - területi egyenlőtlenségek befolyásolták, amelyek a periférikus jelleg erősödésével a településhálózaton belüli differenciákat is megnövelték. Az innovációk térbeli megjelenésének és terjedésének kerete az gazdasági tér, s különösen pedig a városok hálózata, amelyen belül az innováció hordozó és kibocsátó települések *innovációs centrumok*, míg az innovációt befogadó települések az *adaptációs centrumok*. Az innovációk terjedését vizsgálva megállapítható, hogy az innovációk mindenekelőtt a központi funkciókkal rendelkező településeken jelennek meg, és csak később telepednek meg a hierarchia alacsonyabb szintjein. Azok a városok, amelyek az innovációk révén dinamizálni tudták meglévő erőforrásaikat, a gazdasági-társadalmi fejlődés hordozóivá és elterjesztőivé, ún. *növekedési pólussá* váltak. Egy-egy város helyi társadalmának a megújulásra, a modern piaci viszonyok befogadására való képessége a városi gazdasági és társadalmi környezet helyi adottságaival is jellemezhető, amit a térgazdaságtan a település *innovációs potenciáljának* nevez. Ebben az összefüggésben a városok társadalmi-gazdasági tradíciói, polgárosultsága és megközelíthetősége mellett elsősorban az innovációt hordozó, az újdonságokat befogadó intézményi infrastruktúra játszik fontos szerepet².

A piaci viszonyok elterjedésével a városfunkciók közül elsősorban a gazdasági funkciók, de azon belül - különösen pedig a dualizmus-kori Magyarországon - a banki szféra reagált leggyorsabban és legérzékenyebben a megújításra (innovációra), s ez utóbbi szféra az egész gazdaság teljesítőképességének nemcsak indikátora, hanem más ágazatok fejlődésének motorja is volt. A városhierarchián belüli funkcionális differenciálódás és a fejlettebb banki infrastruktúra hozzájárult az innovációs folyamatok elterjedéséhez, ám a tőkefelhalmozás által közvetített innováció a városhierarchia különböző szintjein eltérő feltételeket talált.

A bankszektor kiemelkedő szerepét mutatja, hogy a helyi hitelintézetek - amellet, hogy intézményi háttérrel szolgáltak az öngerjesztő gazdasági és társadalmi modernizációnak - szolgáltatásaik révén egyik legfontosabb tényezőivé váltak az innovációs folyamatok városi szinten való elterjedésének. A pénzügyi infrastruktúra kiépülése tehát gerjesztője, beindítója és felerősítője lehet egy-egy településen vagy térségben a banki innovációnak, ami a századelő Magyarországon meglehetősen egyenlőtlenül oszlott meg az ország különböző települései között. Éppen ezért a banki és takarékpénztári hálózat térbeli kiépülésének - a diffúziós modell segítségével történő - vizsgálata több szempontból is érdekes.

A modern bankrendszer születése Ausztria-Magyarországon a 19. század ötvenes-hatvanas éveire esett, Magyarország esetében az ugrásszerű változás pedig kétséget kizáróan a kiegyezéssel következett be. Míg a korabeli statisztikák 1848-ban csak 36 hitelintézetről tesznek említést, addig 1910-re számuk a 4425 volt, ezen belül a bankok és takarékpénztárak száma mintegy 1500 körül mozgott. A bankhálózat területi kiterjedése, a pénzügyi telephelyek számának rohamos gyarapodása kezdetben elsősorban a fővárosban, és csak néhány vidéki városban volt megfigyelhető.

A banki innováció terjedésének *kezdeti szakaszában* az 1860-as évtized végére Budapesten rohamléptekben kezd kiépülni az ország első számú pénzügyi centruma, amely a külföldi tőke elsősorú adaptációs központjaként működött, s mint ilyen, a főváros vált a legfontosabb növekedési pólussá ill. innovációs központtá. A kezdeti időszak fővárosi bankjai, különösen pedig a nagybankoké elsődlegesen külföldi tőkebehatolásnak köszönhetőek létrejöttük, de harminc évvel később Budapest már a Monarchia második számú bankközpontjává vált, s a kortárs joggal állapíthatta meg, hogy "Budapest ma már nem az, ami előbb volt, nem a bécsi bankok kegyelmétől függő vidéki város többé, hanem központja a magyar pénz- és kereskedelmi forgalomnak." A tőke és banki innovációk fővároson kívüli elterjedéséhez, az új növekedési pólusok egészséges hálózatának a kialakításához a budapesti innovációk diffúziójára volt szükség.

A korszak dinamikus hitelintézeti fejlődése együtt járt a bankhálózat térbeli kiterjedésével, ami nem pusztán a pénzügyi intézetek számának gyarapodását, hanem az új alapításoknak, a pénzügyi innovációnak az ország centrumától a perifériák irányába történő látványos eltolódását is jelentette. 1867 után a pénzügyi innovációk felgyorsuló diffúziója a helyi tőkeforrások bekapcsolásával a kisebb adaptációs centrumokban, így egyre több vidéki városban is megteremtette a fejlődés anyagi feltételeit.

A kiegyezést követő alapítási láz, a gründolással együtt járó vállalkozói kedv nagyon kedvezett a vidéki pénzügyi intézetek alakulásának is, elindítva ezzel a hitelintézeti hálózat kiépülésének *diffúziós szakaszát*. Amíg a budapesti nagybankok alapítása - főleg a dualizmus első felében - a külföldi tőkék nagyarányú behatolását jelezte, addig a vidéki bankok és takarékpénztárak számának növekedése a hazai tőkeképződés felgyorsulását és a vidék vagyonosodását mutatták. Vidéki bankok és takarékpénztárak egész sorát alapították, s különösen a kevésbé fejlett, pénzszegény keleti és déli régiókban (Tiszántúl, Bánát, Erdély), ahol egyre több újonnan alakult pénzügyi intézet versengett az egyéb befektetési lehetőséggel bíró pénzek felszívásában, amelyek közül a legtöbb a hitelintézeti infrastruktúra szempontjából korábban elmaradott keleti régió nagyobb kereskedelmi centrumaiban koncentrálódtak.

Ez térbeli átrendeződés nagymértékben annak köszönhető, hogy a tőkeáramlás profitorientáltsága racionalizmusa "önkéntesen" szétbontotta a tradicionális városfejlődés addigi súlypontjait, s a korábbi idők patinás városai közül sok kimaradt a

fejlődés fő áramvonalából. A vidék új regionális központjai, amelyek gazdasági centrumok is voltak a vasúthálózat és az ehhez kapcsolódó innováció(tőke)-áramlás lineáris sávjai (bankhálózat centrumai) mentén, először a fejlettebb "korridorokban" (folyosókban) alakultak ki, s innen terjedtek tovább a közlekedés, a kommunikáció, a pénzügyi szféra lineáris hálózatán keresztül.

Az 1890-es évekre az innovációs csatornák, így a vasúthálózat, a vidéki hitelintézeti hálózat kiteljesedésével párhuzamosan egyensúlyi helyzetet alakult ki a központosításra törekvő főváros és a helyzetük stabilizálására törekvő nagyobb vidéki városok között. Ebben a periódusban a keleti régió regionális központjai fejlődtek a legjelentősebb vidéki növekedési pólusokká, amelyek rendkívül gyors fejlődését részben a hitel iránti óriási kereslet, részben pedig az magyarázza, hogy egy elmaradottabb régióban következett be a tőkekoncentrációja. Ezt egyrészt a térség bankalapításainak nagy száma, másrészt a tőkehiányból fakadóan az átlagosnál magasabb betéti kamatok is igazolták.

Bár bankrendszerünk nemzetközi összehasonlításban is az egyik legmagasabb szintet elért ágazattá fejlődött, ennek ellenére az egész korszakra rányomta bélyegét a sokszor leginkább csak regionális szinten érzékelhető tőkehiány, amelynek következtében a keleti régió bankpiaci központjai közeli fekvésük ellenére sem akadályozták egymás gazdasági fejlődését (Szeged-Szabadka, Arad-Temesvár, Debrecen-Nagyvárad), hiszen fejletlenebb régióban települtek, ahol a hitel iránti keresletet csak több bankpiaci segítségével lehetett kielégíteni. Ugyanakkor a sűrűbb hálózatú, a keleti országrészekhez képest a korszakunkban már kevésbé dinamikus fejlődésű Dunántúlon ennek az ellenkezőjére is akadt példa, ahol pl. Szombathely növekvő szerepe - a hitelszférában is - korlátok közé szorította a hozzá közel fekvő Kőszeg gazdasági funkcióit.

A magyarországi hitelszervezet térbeli fejlődésében az 1890-es évektől a világháborúig terjedő időszakban két tendencia érvényesült. Egyrészt a helyi tőkeforrásokon létesített vidéki takarékpénztárak, kisebb bankok és hitelszövetkezetek számának ugrásszerű emelkedése, a néhol indokolatlannak tűnő alapítások ellenére is, egy kiegyensúlyozott hitelintézeti hálózat kialakulását, ezáltal a helyi bankpiacok egyenletesebb eloszlását eredményezte. A századfordulóra a regionális centrumok már maguk is tőke kibocsátókká váltak, ami a vonzáskörzetükben lévő kisebb településeken létesített takarékok és más pénzügyi intézetek számának emelkedéséhez is hozzájárult.

A másik fejlődési tendencia - már az első világháború előtt elkezdődött - a banktőke nagyarányú koncentrációja volt a fővárosi nagybankoknak a vidéki bankpiacokra történő behatolásához, és a kisebb vidéki pénzügyi intézetek önállóságának a megszűnéséhez vezetett. A tőke diffúzióknak ez a terjedési formája a *hierarchikus diffúziós modell* segítségével írható le, amelyben az innovációk a hitelintézetek, ill. a településhálózat hierarchikus láncai mentén terjednek. A bankfiókok alapítása révén a "meghosszabbított kezű" budapesti pénzügyi intézet szoros üzleti kapcsolatokat építhetett ki a vidéki bankpiacokon, mintegy előrevetítvén annak az erős bankkoncentrációnak és bankhegemoniának a lehetőségét, amelyet a budapesti bankok élveztek a két világháború közötti, illetve élveznek a jelenkori Magyarországon. Az 1940-es évekre a vidéki bankok 25-30%-a maradt csak meg önálló pénzügyi intézetnek, s egyidejűleg a budapesti nagybankok 10-30 fiókból álló hálózatot építettek ki a vidéki városokban³.

Az affiliáció (fiókositás) magában rejtette annak a veszélyét, hogy a térszerkezeti egyensúly esetleges megbomlásával (ami a trianoni határváltozás után be is következett) erőteljesebb tőkeelszívás lépjen fel a hitelszervezet hierarchikus hálózatán belül, maga után vonva a banki (és egyéb) erőforrásoknak a legnagyobb innovációs góc, a főváros

irányába történő eltolódását, ami az ország bizonyos térségeinek belső periférizálódását eredményezte.

A városhálózat összehasonlító vizsgálata a betétforgalom alapján

A továbbiakban a városhálózat keretein belül kísérletet teszünk a tőkeforgalom térbeli eloszlásának felvázolására, melynek során a magyar városok hierarchikus rangsorát mutatjuk be a betétforgalom településhálózaton belüli megoszlása alapján, elfogadva azt a történeti földrajzi hipotézist, hogy a polgárosuló városhálózat fejlődése, torzulásai, valamint a városfejlesztés regionális különbségei feltárhatóak a rendelkezésre álló tőkeforrások segítségével. A banki innováció és szélesebb értelemben a hazai modernizáció szempontjából legjelentősebbnek tekinthető városok földrajzi elhelyezkedésének vizsgálata a közöttük kialakult munkamegosztási kapcsolatok szempontjából is fontos, hiszen egy adott város gazdasági mozgásterét funkcióinak sokrétűsége, infrastruktúrájának fejlettsége (amelyen belül a pénzügyintézeteknek meghatározó szerepük van) és a többi várossal, illetve saját vonzáskörzetével kialakított kapcsolatai határozzák meg.

A városhierarchia meghatározásához a banki üzletágak közül a *betétforgalom statisztikai* mutatóit választottuk ki - felhasználva a betételhelyezési formáknak mind a három típusát; a takarékbetét, folyó- és csekkszámleteket -, mert amellyel, hogy ez elég széles körben elterjedt szolgáltatás volt, a helyi megtakarítás fokmérőjéül szolgált, a pénzügyintézetek forgatóke állományának döntő hányadát is ez biztosította. Éppen ezért a városok hierarchikus rangsorát a betétforgalomnak a városok vonzáskörzetére eső hányadát alapul véve, az ún. banki jelentőség-többlet kiszámításával határoztuk meg, amelynek elméleti alapjául a *Christaller* német térgazdász által kifejlesztett, a városok centrumjellegét hangsúlyozó *központi helyek* teóriája szolgált. A fenti koncepciót követve, a betétforgalmi mutatók kiválasztásával mérjük a pénzügyi szférában megtestesülő központi szerepkör mértékét, azáltal, hogy a városokat a környékével, a vonzáskörzet többi településével kialakított kapcsolatával együtt vizsgáltuk. A városhálózaton belüli kapcsolatok mellett a központi funkciókat gyakorló város és ezeket a "szolgáltatásokat" igénybe vevő vonzáskörzet közötti kapcsolat is meghatározó, s ezáltal a városok lakóinak életfeltételeit a helyi alapellátást biztosító funkciókon kívül a vonzáskörzetnek nyújtott szolgáltatások összetétele és színvonala is befolyásolják.

A statisztikai adatokból kitűnik, hogy a városokban az egy főre eső betétösszegek általában jóval nagyobbak voltak mint vidéken. Ez nem magyarázható pusztán azzal, hogy a városi népesség nagyobb üzleti forgalmat bonyolít, hanem abból adódik, hogy a vidéki lakosok betéteit részben a városi pénzügyintézetek vonzották magukhoz. Ez természetes, hiszen a kisebb helységekből a betételhelyezési lehetőségek hiánya, vagy hiányosságai miatt a vidéki lakosok szívesebben helyezték el betéteiket a városok hitelintézeteiben, már csak a kedvezőbb kamatlehetőségek miatt is. Ezáltal a város szolgáltató funkciói (*központi funkció*) távolabbi területekre is kisugárzódtak.

A jelentőség-többlet-számítást az 1909-es évre vonatkozóan csak azokra a bankokkal és/vagy takarékpénztárakkal rendelkező településekre végeztük el, ahol a betétállomány nagysága elérte 2 millió Koronát⁴ Emellett figyelembe vettük a városi pénzügyintézetek vagyonának nagyságát, a folyó- és csekkszámlelak arányát az összes betétállományon belül, továbbá a pénzügyi szférához szorosan kötődő intézményeket (a jegybank fiókintézetei, pénzügyigazgatóságok, kereskedelmi- és iparkamarák), is számba vettük az adott településen⁵. A számításokat *Christaller* német térgazdász által alkalmazott, $K = F_v \cdot (L_v + L_m) \cdot L_m$ formula alapján végeztük el, melynek eredményeként a központi, de átalakított

szerepkör súlyát kifejező *banki jelentőségtöbbletet*, illetve a magyar városoknak a pénzügyi mutatók alapján kijelölhető *hierarchikus rangsorát* kapjuk meg⁶. A vármegyék betétállományából és lélekszámából kiszámítottuk az egy főre eső megyei betétátlagokat, amit ha megszorunk a város lakosságával $L_v \cdot (F_m/L_m)$, megkapjuk azt a betétforgalmat, amely akkor adódna, ha a város pénzügyeiben csak a helybéli polgárok helyezték volna el betéteiket. A városi centrum tényleges banki forgalma F_v azonban a helyi népesség betét- elhelyezéseinek túl bizonyos számú vidéki ügyfél betéteiből együttesen adódott. A városokra így módon kiszámított jelentőségtöbblet értékek a városok betétforgalmának vidékre eső hányadát mutatják, ami a városhierarchia meghatározásának az alapjául szolgált. A kapott eredményekből - amellett, hogy a városok pénzügyi szerepkörének nagyságát kifejezik - információt nyújtanak a városok gazdasági szerepéről, vonzáskörzetéről, továbbá leszűrhető az is, hogy a település a környezete számára, illetve a városhálózaton belül *innovatív-pénzügyi központként* funkcionált-e⁷. A 868 bankkal és/vagy takarékpénztárral rendelkező magyarországi település közül csak 173 helység banki-innovációs (központi) szerepköre igazolódott, s így a funkcionális értelemben vett városok 69%-a rendelkezett valamilyen szintű banki-központi funkcióval. Mintegy 120 településnek, amelyek ugyan 2 millió Koronát meghaladó betétállománnyal rendelkeztek, nem volt kimutatható jelentőségtöbblete, sőt betétforgalmuk kisebb volt a helyi népességszámból potenciálisan kiszámíthatónál is. Ebben a - főként az Alföld mezővárosait és a felvidéki kisvárosokat gyakorta jellemző- helyzetben a hitelintézetek a helyi lakosok igényeit sem voltak képesek kielégíteni, jobban rá voltak utalva a külső hitelforrásokra (pl. a jegybank fiókok váltó és jelzálogüzletére)⁸, következésképpen ezek a települések nem váltak pénzügyi központokká.

Az elvégzett számítások alapján megállapítható, hogy városaink a századforduló körül már a bankhálózat szintjén is világosan azonosítható hierarchikus csoportokká szerveződtek. Budapest - mint országos innovációs centrum - mellett a pénzügyi innováció négy szintjét különítettük el. A regionális innováció központjaival foglalkoztunk a legrészletesebben, azzal a 13 nagyvárossal, amelyek a fővárosból kiinduló tökediffúziót leghamarabb adaptálták. Ebből a csoportból került ki az a néhány *ellenpólus-város* (Arad, Temesvár, Nagyvárad, Kolozsvár, Pozsony), amelyek egyes országrészek pénzügyi-innovatív központjaiként nagyobb területre terjesztették ki vonzáskörzetüket⁹. További 35 várost az innovációs göcök kategóriájába, majd a többi 125 kevésbé jelentős pénzügyi centrumot - melyek kisebb vonzáskörnyék számára, kisebb jelentőségű pénzügyi szolgáltatásokat végeztek - pedig az innovációs sejtek, ill. kezdemények kategóriájába soroltuk be¹⁰.

A pénzügyi innováció regionális centrumai - a kelet-magyarországi innovációs zóna kialakulása

A hierarchikus rangsor kialakítása után a pénzügyi központok feltérképezésével a hierarchia erős koncentráltságot mutató sajátos térbeli elrendeződése rajzolódott ki. Ez összefüggésben áll azzal, hogy Kelet-Közép-Európában - így Magyarországon is - az innováció és az iparosodás térben leszűkülten, kevesebb növekedési pólusra koncentrálódott, mint a kedvezőbb adaptációs készségű nyugat-európai centrumrégióban, s ezek a folyamatok rendkívül egyenlőtlenül haladtak előre az országon belül, következésképpen az urbanizáció is csak néhány jelentősebb magyar város arculatát

formálta át. A pénzügyi funkciók településhálózaton belüli területi megoszlását jóval erősebb koncentrálódás jellemezte, mint akár a kereskedelem, az oktatási, vagy a közigazgatás szférájában. Ez azt is jelentette, hogy kereskedelmi egységekkel (akár szatöbboltokkal is), közigazgatási intézményekkel (szolgabíróság, jegyzőség, csendőrség, adóhivatal stb.) és iskolákkal is sokkal több településen találkozhattunk a századelőn, mint bankokkal vagy takarékpénztárral.

Az a tény, hogy Budapest a hierarchikus rangsorban utána következő 48 várossal¹¹ együtt a banki jelentőségtöbblet közel 80%-át tömörítette, míg az ország népességnek csak 12%-át, rávilágít a tőkés modernizációba időbeli késéssel bekapcsolódó országok térségi fejlődésének néhány sajátosságára. Nevezetesen arra, hogy a centrumhelyzetű országoktól a periféria országai, ill. az ország elmaradottabb térségei felé haladva a területi egyenlőtlenségek fokozódnak, tovább erősítve a városhálózat funkcionális és hierarchikus tagoltságát, amelyet jól érzékeltet, ha valamelyik tiszántúli regionális centrumvárosunk és a vonzáskörzetéhez tartozó kisebb város kiválasztott néhány gazdasági mutatójának volumenét (pénzügyi vagyoni, a nem agrár népesség aránya, stb.) egymáshoz hasonlítjuk, akkor kiderül, hogy a legtöbb esetben az országgrészen belüli egyenlőtlenségek nagyobbak, mint akár a nyugati és keleti országrészek közti általános egyenlőtlenségek. Ezt a banktőke helyválasztása tovább erősíti, ugyanis nagyobb bankok is többnyire a dinamikusabban fejlődő nagyvárosokban alakultak, illetve nyitottak fiókot, mivel a banktőkének a legjelentősebb városi centrumokba való koncentrálódása az innováció eredményességét is meghatározta, ezért nyilvánvaló volt, hogy az üzleti szempontú területfejlesztésben a vállalkozások számára is vonzó, jelentős pénzügyi centrumok tudtak rövid távon is gyors eredményeket produkálni.

A regionális bankcentrumokat számba véve megállapítható, hogy a jelentőségbeli differenciák is jelentősek voltak közöttük, amelyek azonban részben a térségi megoszlás geometrikus rendjéből is következtek. Amíg a legfontosabb középkori városaink az országhatár mentén - északnyugat-északkelet-délkeleti irányban - félkörívben helyezkedtek el, addig a századfordulóra a legdinamikusabban fejlődő városok az ország magterületét határolták körül, a peremvidékektől a központi régiók irányába lehúzóva. Ez a térségi elhelyezkedés részben azzal a ténnyel is magyarázható, hogy a modernizáció a Kárpát-medence termékenyebb, túlnyomórészt magyarok által lakott központi részein volt a legeredményesebb, ezzel szemben a főként nemzetiségi területnek számító, a mezőgazdaságnak szűkös feltételeket kínáló, városhiányos peremvidékek polgárosodásának a színvonala nem érte el a magterületekét, s ezek a perifériák, mind a gazdaság színvonala, mind pedig a lakosság kultúr színvonala alapján hátrányos helyzetűek voltak¹⁴.

A századelő legjelentősebb pénzügyi centrumai, Budapesten - az ország földrajzi középpontjába települt fővároson - kívül a Dunántúl és a Nyugati-Felvidék (Pozsony, Győr, Pécs, Székesfehérvár, Szombathely) sűrű településhálózatú vidékének a "gyűjtőpontjaiban" és az Alföld keleti vásárvonalára (Miskolc, Temesvár, Nagyvárad, Arad, Debrecen) mentén helyezkedtek el, míg Erdély, illetve Horvátország elmaradottabb régiójában csak egy-egy szigetszerűen kiemelkedő központ alakult ki (Kolozsvár, Nagyszében, Zágráb). Kolozsvár és Nagyszében leszakadva az innováció áramlás összefüggő keleti zónájáról, enkláv-jellegű elhelyezkedésükkel már kevésbé tudták vidéküket dinamizálni.

Az országban belüli regionális fejlődés különbségei nem szolgálnak elégséges magyarázattal a városok eltérő fejlődésének magyarázatára, annál is inkább mivel a

városhierarchia csúcán elhelyezkedő települések a 19. század második felétől kezdve gazdasági és társadalmi vonatkozásban élesen kiemelkedtek a regionális keretből, az bármelyik régiójában is helyezkedtek el országnak.

A regionális centrumok közti különbségek természetesen több okra vezethetők vissza. Első helyen említhetjük a területi különbségeket, amelyet a regionális centrumok elhelyezkedése és a városhálózat regionális sajátosságai is erősen befolyásoltak, de paradox módon a hazai régiók és a területükön fekvő városok fejlettségi színvonala nem mindig esett egybe¹³. A századfordulón jól elkülöníthetőek a kevésbé dinamikus fejlődésű, relatíve kisebb pénzügyi jelentőségű dunántúli nagyvárosok a korábban periférikusnak számító keleti országrészek rendkívül gyors fejlődést produkáló városaitól. A legjelentősebb regionális centrumok valóban a keleti régióban helyezkedtek el, s nem volt véletlen az sem, hogy a tíz legnagyobb pénzügyi vagyont felmutató vidéki város közül nyolc ebben a térségben volt megtalálható¹⁴. Az itt befektetett tőkék növekvő koncentrációja a már korábban felhalmozott erőforrások segítségével megsokszorozta ezen nagyvárosok térvonzását, amelyek mind a gyáripar, mind a magasabb szintű banki és egyéb szolgáltatások, mind pedig a közigazgatás központjaiként gazdasági-társadalmi jellemzőikben élesebben határolódtak el vidékűktől, mint a Dunántúl sűrűbb településhálózatú és fejlettebb régiójának nagy innovációs centrumai. Ebben az országrészben a városi funkciók erősen megoszlottak az egyébként is kisebb dinamikájú regionális centrumok között, így azok kevésbé élesen emelkedtek ki a településhálózatból. Sőt az innovációs góccok teljesebb hálózata - átvállalva a városi funkciók egy részét - tovább csökkentette a nyugat- magyarországi regionális központok jelentőségét.

A századelőn az urbanizációs fejlődés Erdély és a Tiszántúl *vásárvonalán*¹⁵ kialakuló, Szatmárnémetitől Temesváron át Versecig lehúzó, összefüggő városi övezetben bontakozott ki legnagyobb mértékben, melynek következtében a városiasodás „frontvonal”, a nagyobb növekedési üteme a fővárosból a jelentősebb kelet-magyarországi városokra tevődött át (amit 1900-20 között, a fővárosnál gyorsabb ütemű népességnövekedési statisztikái is jeleztek)¹⁶. A vásárvonal néhány dinamikus fejlődő regionális centruma (Arad, Temesvár, Nagyvárad) az országrész pénzügyi-kereskedelmi és ipari központjaként jelentős szerepet játszottak a modernizáció regionális terjesztésében. A főváros óriási mértékben megnövekedett gazdasági vonzását a tőke és egyéb erőforrások helyben történő koncentrálásával sikeresen ellensúlyozták, s a századfordulóra Budapest *ellenpólus-városává* fejlődtek.

A továbbiakban néhány gondolat erejéig arra keressük a választ, hogy a milyen tényezők segítették elő a magyarországi modernizációs átalakulásban kiemelkedő szerepet játszó városi övezetnek - az 1890-es évektől különösen dinamikus - fejlődését, ill., hogy ebben a gyors fejlődésben mennyire volt meghatározó jelentőségük a helyi pénzügyi központoknak.

A 19. század derekáig a keleti országrészben az Alföldön szórta elhelyezkedő, elsősorban az agrárkereskedelemben érdekelt mezővárosok, folyó menti piacközpontok játszottak fontosabb szerepet a városhálózatban belül, melyet gyors, - a szabad királyi városokét is felülmúló - népességnövekedésük is jelzett. A 19. század második felétől az urbanizációs folyamat felgyorsulása, a városok funkcióinak átalakulása gyökeresen átforgalmazta a városhálózat területi szerkezetét. Kezdetben a kiépülő vasúthálózat indított el nagyobb szelekciót a korábban szórta elhelyezkedő agrárpiacon központok között, melynek következtében a vásárvonal - vagyis az Alföld peremének - kereskedelmi centrumai váltak vasúti csomópontokká és fokozatosan gyáripari központjaivá. A vasúthálózat kiépítésének sajátosságai (nagy fogyasztópiacok költség-

távolságának a megváltozása), az urbanizáció erősen szigetszerű jellege - mint a periférikus fekvés egyik sajátossága - alapvetően megváltoztatták az agrártermelés helyi feltételeit, minek következtében csak azok az alföldi városok modernizálódtak (pl. Arad, Nagyvárad, Temesvár, Szatmár, Debrecen) igazán, amelyek sikeresen átalakították gazdasági szerkezetüket, s az őstermelés, ill. az egyoldalú agrárkereskedelmi funkció jelentőségének csökkenésével egyidejűleg iparosodtak és a városi funkciók szélesebb körét tudták megszerezni. Az vásárvárosfejlődésének valódi gazdasági gyökerei, a gazdaság átalakulása a kortárs monográfusok számára is nyilvánvalóak voltak: Arad például, nagy kiterjedésű termékeny határának, élénk és kiterjedt kereskedelmének, iparának, valamint nagy forgalmú pénzügyintézetének köszönheti a város, hogy fejlődésre való hajlandósága csak a préri közepén nekilendült amerikai városokéhoz hasonlítható.

A kelet-magyarországi vásárvonal mentén elhelyezkedő, dinamikus fejlődést produkáló, gyorsan iparosodó, kereskedelmi gócpontjai a pénzügyi innovációk elterjesztésében, a helyi piac keretein túlmenően, nagyobb területen, az egész kelet-déli ország részben éreztették hatásukat. A regionális központok pénzügyintézeti mérlegadatainak az többi város hasonló mutatóval történő összevetése után megfogalmazódhat az az állítás, hogy a pénzügyintézeti szempontból felállított városi rangsor csúcsán elhelyezkedő Arad, Temesvár, Nagyvárad (Zágrábot nem tekintve) szerepe saját országrészének - a keleti régióknak - a pénzügyintézeti fejlesztésében, periférikus helyzetének a felszámolásában sokkal nagyobb volt, mint az ország bármely más vidéki nagyvárosának. Ennek oka részben az volt, hogy ebben az országrészben az alsóbb szintű városi központok szinte teljesen hiányoztak, másrészt pedig a "gründolási" időszak alatt oly nagy volt a tőke iránti kereslet, amit kielégíteni még a jelentős bankközpontok segítségével is csak nehezen lehetett.

A banki innovációk gyors meglepedése az említett városokban nemcsak a helyi pénzügyi élet felvirágzásához, hanem a századelő leggyorsabb vidéki városfejlődéséhez is hozzájárult. Nem kizárólag a betétforgalom és a pénzügyintézeti vagyonok mennyiségét tekintve vezették az országos statisztikát ezen városok bankjai, de a legmodernebb pénzkezelési technikák (folyószámla) és a fiókhálózat kiépítésében is a vidéki regionális centrumok élén jártak. Növekvő jelentőségüket jól érzékelteti, hogy Budapest után Temesváron működött a legtöbb (32) hitelintézet, köztük sok modern ipari és kereskedelmi bank.

A regionális centrumok szerte az országban - de a Tiszántúlon a környezet elmaradottsága miatt még élesebben - a modernitás irányába haladtak, s népességnövekedésük üteme (39%) a századfordulót követő évtizedben már megelőzte Budapest 20%-ra csökkenő növekedési ütemét is. A modern városi funkciók koncentrációja révén gazdasági és társadalmi tekintetben is vitathatatlanul igazi városokká váltak. Ha a betétforgalom alapján felállított városi rangsorunkat a városiasodottság urbánus jegyeivel összevetjük szoros korrelációt fedezhetünk fel a banki hierarchia és a városi funkciók súlya között. A pénzügyintézeti szempontból vizsgált városhálózat csúcsán a polgári társadalmú, jelentős városi tradíciókkal rendelkező, urbánus megjelenésű nagy- és középvárosok helyezkedtek el. Társadalmuk vezető rétegévé a századfordulóra a középpolgárság és a vezető közhivatalnoki-értelmiségi réteg vált, de az innovációs zóna nagyvárosaiban megjelent a helyi nagypolgárság is. (Temesvár, Arad). Városodásukban a saját tőkegyűjtésen alapuló hitelintézeti infrastruktúra mellett a gyáripar is jelentős szerephez jutott. Nagyon sok helyi vállalat, méreteit tekintve országos viszonylatban is kiemelkedő volt: Aradon működött az ország legnagyobb szeszgyára, Temesvárott a legnagyobb cipőgyár (Turul), de a város gazdasági

gépgyára és textilüzemei is jelentősek voltak. Nagyiparuk modernségét mutatta, hogy számos újítást az itt alapított üzemekben vezettek be elsőként, így a hazai buszgyártás is az aradi MARTA automobilgyárban indult meg 1913-ban. A városok infrastruktúrája is gyorsan korszerűsödött, s belvárosaik egyértelműen városias külsőt öltöttek. A "magyar Manchesterként" is emlegetett Temesvár látványos urbanizációját nemcsak a city, a gyár ill. a középosztályi lakónegyedek szegregálódása, Európa megannyi modern városából megismert korszerű városszerkezet mutatta, hanem a kontinensen elsőként itt bevezetett (1884) villanyvilágítás is.

A keleti országrészek regionális centrumai több megyére kiterjedő térségek ellátását végezték, s szerepük a vidék pénzügyi kiszolgálásában innovációs centrumként sokkal nagyobb volt, mint a kereskedelmi és más egyéb szolgáltatások szempontjából, (amit a pénzügyi vagyonok hatalmas méretei is alátámasztanak), annál is inkább, mivel a térség alsóbb szintű pénzügyi központjai szinte teljesen hiányoztak, másrészt a korszakban nagy volt a tőke iránti kereslet, (amit kielégíteni a még oly jelentős bankközpontok segítségével is csak nehezen lehetett), ennél fogva a regionális központok bankjainak, mint "a kapitalizmus kovaszainak" meghatározó szerep jutott a keleti országrészek modernizációs felzárkóztatásában.

Mindezek ismeretében talán nem túl merész az alföldi és az erdélyi periférikus térségek határvonalán húzódó a városhálózaton belül különleges funkciókat betöltő városiasodott övezetet a magyarországi modernizáció *innovációs határzónájának* nevezni, amelynek a vásárvonal mentén éles elkülöníthetősége összefügg az alacsony modernizációs kézséget mutató belső-alföldi régió belüli konzerválódó ún. *frontier* helyzettel¹⁷. Amíg az amerikai frontier a 19. század második felében gyors ütemben és teljes szélességében tolódtól nyugat felé (s így a frontier állapot egy adott helyen csak néhány évtizedig tartott), addig nálunk a - kelet felé terjedő - modernizáció (e rövid, pár évtizedes időszak alatt) az Alföld magterületeit "átugorva" csak szigetszerűen, a vásárvonal a kedvezőbb adaptációs készségű nagyvárosaiban eredményezett igazán látványos gazdasági és városfejlődést, ugyanakkor az agrárjellegű mezővárosok társadalmának tradicionális vállalkozási stratégiája is hozzájárult ahhoz, hogy az Alföld *belső perifériájának* számító magterületein a frontier helyzet még hosszú évtizedekre konzerválódott, meghosszabbítva a régió szindromatikusnak tekinthető fejlődését. A térség mezővárosai nem váltak jelentős pénzügyi központokká, s a banktörténeti vizsgálatok is a belső-alföldi régió alacsonyabb modernizációs kézségét igazolják. Bár az Alföld peremén szinte mindenhol kialakultak az innováció különböző szintű városi központjai (Miskolc, Eger, Sátoraljaújhely, Bácska-Bánát: Szeged, Újvidék, Nagybecskerek, Szabadka), de leginkább *a főváros, ill. a keleti vásárvonal innovációs zónája* felől érkező fejlesztő hatások teremthették meg a lehetőségét annak, hogy az Alföld "zárványszerűen" körbezárt régiója felzárkózhasson a fejlettebb területek színvonalához.

Összefoglaló

Az eredményes modernizáció rövid, pár évtizedes időszaka alatt igazán látványos gazdasági fejlődés (még!) csak szigetszerűen, a nagyobb városokban, regionális központokban ment végbe. Ezen települések szerepe a környező térségek periféria-helyzetének felszámolásában a bankjaik által közvetített tőkeforgalom révén is döntő volt.

Ez utóbbi folyamat kiteljesítéséhez a magyarországi modernizációnak a meglévő keretek közötti továbbfejlődésére lett volna szükség. A nivellálódás irányába haladó

térszerveződést az 1920-ban megrajzolt új országhatárok teljesen felborították. A határváltozások következtében pénzügyi vonzasközpontok száma jelentősen lecsökkent: az ország pénzügyi regionális központjainak több mint a fele, az ellenpólus városok mindegyike (Nagyvárad, Temesvár, Arad, Kolozsvár, Pozsony), az ország határain kívülre került. A 35 pénzügyi innovációs göcbből csak 14 maradt Magyarországon. Ennek egyik legsúlyosabb következménye az lett, hogy amíg korábban Budapest mellett léteztek a dinamikusan fejlődő ellenpólus városok, amelyek egyes régiók centrumaiként nagyobb területekre is kiterjesztették vonzaskörzetüket, addig 1920 után az új ország területén egyedül a főváros maradt ilyen jellegű központ. A fővárost némiképp - különösen a századfordulótól - sikeresen ellensúlyozó, erőforrásait adaptáló központok elszakadásával, a földrajzi távolságok lecsökkenésével Budapest hegemon szerephez jutott a térszerkezet alakításában. Pénzügyi szempontból a vidék hitelintézeteinek önállósága megszűnt, s a több jelentős vidéki hitelintézet az öt budapesti nagybank fiókhálózatának részévé vált. A megbomlott térbeli egyensúly megakasztotta a vidéki városfejlesztést, s csak Budapest súlyának aránytalan növekedését eredményezte. A "vízfejje" nőtt főváros, és a városiányos határmenti perifériák jeleztek a térszerveződésről a két világháború közötti Magyarországon.

A századelő magyarországi városhálózatát - az elvégzett vizsgálatok töredékének a felvázolásával - a tőkeforgalom térbeli megoszlása alapján vizsgáltuk, elfogadva azt a hipotézist, hogy a városhálózat fejlődése, ill. a városfejlesztés regionális különbségei feltárhatóak a rendelkezésre álló tőkeforrások segítségével. A hierarchikus szintek vizsgálata után megállapíthatjuk, hogy városaink a bankhálózat szintjén is világosan azonosítható csoportok átszerveződtek. Összességében, elmondható, hogy a hitelszféra által közvetített innovációk adaptációja legsikeresebben a városhierarchia csúcán valósult meg, ahol már a századforduló körül megtörtént a városiasodás különböző mutatóinak az összerendeződése. Ezek közül a városképet átalakító tömeges építkezések, közművesítés, tömegközlekedés megindulása, a városnegyedek funkcionális elkülönülése voltak a legfontosabbak. A városi fejlődés nemcsak a polgárok napi mozgásterét tágitotta ki, de ezen túlmenően gyökeresen megváltoztatta a társadalom foglalkozási szerkezetét és tagolódását is. Városhálózatunk elrendeződésének, fejlődésének és torzulásainak okait kutatva számos tanulsággal szolgálhat a városfejlesztés sajátosságainak további vizsgálata, hiszen a századelőn megteremtett városi keretek máig hatóan befolyásolhatják városaink fejlődését és róluk kialakított image-t.

Jegyzetek

- ¹ Contzen M.P. The Maturing Urban System In The US.1840-1910., In. *Annals of the Association of American Geographers*, 67., 1977. Ez a tanulmány vizsgálta először a bankközi kapcsolatokat az USA-ban, mint a városhálózat különböző szintjei közötti kapcsolatok indexét
- ² Bairoch P. (1988) *Cities and Economic Development*, Mansell, Chicago, p.336., monográfiájában - külön fejezetet szentelve az innováció és városfejlesztés kapcsolatának - megállapította, hogy a város nagysága, gazdasági jelentősége és az általa terjesztett innováció között közvetlen kapcsolat áll fenn. A városok innovatív szerepét egyfelől az emberi kontaktusok nagyobb gyakoriságából fakadó információáramlás, a szerteágazó városi funkciókból fakadóan jelentkező erős adaptív készség, másfelől a városok közötti, a kereskedelmi, a közlekedési kapcsolatok, a migrációból fakadó kontaktusok, valamint az emberi kreativitás számára kedvező terepet kínáló urbánus milió egyaránt magyarázzák
- ³ ILLÉS I. i.m. (1993) A fővárosi bankok az 1920-as években a vidék hitelszervezetét egyre inkább ellenőrzésük alá vonták, és ezáltal a fővárosi tőkeerős pénzügyi intézményei a vidéki városok gazdasági életének sok területére

kiterjesztették hatalmukat, minek következtében a vidéki városok fejlődése, annak iránya és üteme többé már nem egyedül polgárainak gazdasági tevékenységétől, hanem a budapesti bankoktól is függött.

- ⁴ A 868 bankkal vagy takarékpénztárral rendelkező település közül 298 település pénzügyeinek betétállománya haladta meg a két millió koronás limitet
- ⁵ Az Osztrák-Magyar Bank 33 fiókjával - mint a magyar bankrendszer likviditásának valóságos forrása - jelentős befolyást gyakorolt a magyarországi hitelintézetek ügyvitelére, a két utóbbi intézmény pedig a hitelszféra koordinálását végezte, de mivel nem foglalkozott betétüzlettel ezért vizsgálatunkban nem szerepelnek a jegybanki fiókok adatai.
- ⁶ A formulában a K =a központ jelentőség-többlete, F_v =a város pénzügyeinek betétforgalma 1909-ben, L_v =a város lakossága, F_m =a megye pénzügyeinek betétforgalma (a törvényhatósági jogú városokkal együtt), L_m =a megye lakosság-száma.
- ⁷ A banki jelentőség-többletek relatív viszonyszámait egyéb más banki üzletágak mennyiségi mutatóival összevetve (pénzügyi vagyonok, betétállomány nagysága, részvény és tartaléktőke, váltótárca) a város hierarchia csúcán megfigyelhető a pénzügyi szerepkör abszolút súlyának és a városok pénzügyi-innovációs jelentőségének az összerendezettsége; a mennyiségi rangsorok és a hierarchiák közti anomália többnyire az alföldi, mezővárosi gyökerű, ill. néhány speciális településre jellemző: pl. Nagyszében pénzügyi vagyonának nagysága Budapest után következik, de kedvezőtlenebb hierarchikus helyezése az archaikus szász pénzkezelési hagyományoknak (záloglevelek, hatalmas ingatlanvagyonok, tehát passzív tőkék!), ugyanúgy Szeged és Szabadka esetében a hátrányosabb helyezés a jelzalog üzletág összvagyonon belüli nagyobb arányának is köszönhető.
- ⁸ A magyarországi fiókinézetek közül pl. a kecskeméti szerepe nagyobb volt a térség ellátásába, mint maguknak a helyi hitelintézeteknek
- ⁹ Az ellenpólus városok sorába azok a dinamikus, gyorsan iparosodó regionális központok tartoztak, amelyek egy-egy régió növekedési pólusaiaként a főváros hatalmas "vonzóerejét" - nagyobb tőkeállományuk és más erőforrások koncentrációjával - sikeresen tudták ellensúlyozni.
- ¹⁰ Az innovációs góccsoportjának városai alkották a leginkább összefüggő hálózatot, és ebben a sorban mutakoztak meg a legszembetűnőbben a város-hálózat századfordulós átrendeződésének jellegzetességei, tudniillik, hogy a modern térstruktúrák kiépülésével a még meglévő tradicionális elemek is együtt éltek. Így ebben a csoportban egyaránt megtalálhatóak voltak a dinamikájukat elvesztett, és a hanyatlás útjára lépő városok (Nagyszombat, Eperjes, Kassa, Baja, Komárom stb.), és a gyorsan fejlődő, ígéretes centrumok (Újvidék, Kaposvár, Szatmárnémeti, Nyíregyháza, Szeged stb.).
- ¹¹ ez a regionális-innovációs központok és az innovációs góccsoportok együttes száma (I. és II. kategória együtt)
- ¹² A 18. század végétől a legjelentősebb települések elsősorban a kereskedelmi útvonalak, a Duna vízi útja, a vásárvonalak mentén és az alföldi agrárterületeken voltak megtalálhatóak, s ez utóbbi térség települései a 19. század közepéig gazdaságilag meghatározóak voltak. A 18-19. század fordulóján az Alföld és a Dunántúl agrár-kereskedelemben érdekelt mezővárosai meglehetősen szótan helyezkedtek el. A múlt század második felétől azonban - párhuzamosan a belső - alföldi mezővárosok hanyatlásával - újra megnőtt a kontinuous fejlődésű, nagy múltú városok (Pozsony, Győr) és a hozzájuk újonnan felzárkózó városok (Temesvár, Szombathely, Miskolc) szerepe, amely magyarázható egyfelől azzal, hogy a korszak modernizálódó államrendszere - az államigazgatási funkcióknak a településállományon belül történő letelepítésével - az ország területének minél egyenletesebb lefedésére törekedett, és ehhez általában a városi hagyományokkal már rendelkező településeket használta fel, de leginkább azzal, hogy a század második felének gazdasági növekedése az agrárkereskedelem mellett más városfejlesztő tényezők bekapcsolását is igényelte.
- ¹³ Több kutató (Hechter M. *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in the British National Development, 1975*; R. Williams: *The Country and the City, 1973*, Timár, L. i.m. p.154) rámutat arra, hogy egy ország belső centrum és periféria viszonyait csak a régiók szintjén elképzelni tudó szemlélet jelentős, a regionális keretből élesen kiemelkedő nagyvárosokat tüntethet el a periférikus régió címszáva alatt; ilyen volt pl. Skóciában Glasgow, de a magyarországi térség ellenpólus városai is.
- ¹⁴ Rangsor szerint: Nagyszében, Arad, Temesvár, Debrecen, Pozsony, Nagyvárad, Fiume, Szabadka, Szeged, Miskolc, Kolozsvár.
- ¹⁵ A klasszikus geográfia fogalomhasználatában a síkság és a hegyvidék találkozásánál kialakult piaci-kereskedelmi-közlekedési csomópontok a vásárvárosok, amelyek összefüggő láncolat alkotja a vásárvonalat lásd. Bulla-Mendöl: A Kárpát-medence... i.m. 190-193. o.
- ¹⁶ Thirring G. i.m.
- ¹⁷ A frontier (határvonal) elsőként az amerikai történészek (Turner) által használt elnevezés, mely a civilizáció nyugat felé való terjeszkedésének határvonalát jelölte, szélesebb értelemben az Alföldre vonatkoztatva a dinamikus terjeszkedő tőkés társadalom és gazdaság és a tradicionális (feudális) gazdaság és társadalom határzónája, lásd. erről Beluszky: Az Alföld szindróma eredete In. *Tér és Társadalom* 1988/4. 8-28. o.

Irodalom

- A magyar szent korona országainak hitelintézeti fejlődése. *Magyar Statisztikai Közlemények* 35. kötet, Budapest, 1913.
- Arad vármegye és Arad Sz. Kir. Város monográfiája. Budapest, 1913. 71. o.
- Bairoch P. Lévy-Leboyer (1981) Disparities in Economic Development Since the Industrial Revolution. London. idézi: Timár L.: Piacgazdaság és civil társadalom térbeli dimenziói. *Tér és Társadalom*. 1990./3-4. sz.
- Bácskai V. (1984) *Piacközpontok, piacközpontok és városok Magyarországon a 19. század elején*. Budapest.
- Beluszky P. (1990) A polgárosodásunk törekény váza - Városhálózatunk a századfordulón - vázlat tényképekkel. In: *Tér és Társadalom*, 3-4. sz. 13-56. o.
- Christaller W. (1933) Die Centralen Orte in Süd Deutschland. Jena idézi: Major J. (1964) A magyar városhálózatról In: *Településtudományi Közlemények* 16. 32-65. o.
- Den Hollander (1975) A magyar Alföld és Tumer frontier hipotézise In. *Etnographia*,. 313-323. o.
- Dövényi Z. (1977) A vonzaskörzetek történeti kialakulásának vizsgálata. *Alföldi Tanulmányok*.
- Illés I. (1993) Bankrendszer és a regionális fejlődés Magyarországon. kézirat, MTA RKK.
- Jirkovszky S. (1945) *A magyarországi pénzügyintézetek története az első világháború végéig*. Budapest. 36. o.
- Magyarország története 1890-1918.* szerk. Hanák Péter, Akadémiai Kiadó, Budapest. 1978, 369. o.
- Mandelló K. (1894) *Visszapillantások a magyar nemzetgazdaság fejlődésére az 1893. évben*. Budapest. 51. o.
- Marjanucz L. (1992) Hódmezővásárhelyi pénzügyintézetek hitelezési gyakorlata a dualizmus korában In. *AETAS* 4.sz. 48-61. o.
- Papp A. (1984) Az Alföld vonzasközpontjai és vonzaskörzetei a XX. században. Békéscsaba, In. *Az alföldi kutatás feladatai*, Az Alföld Tudományos Konferencia kiadványa
- Rechnitzer J. (1993) Innovációs pontok és zónák, változási irányok a térszerkezetben, In. *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Budapest. 75-102. o.
- Szász Z. (1992) "A magyar Manchester" A modern Temesvár építése *História* 1. sz.
- Thüring G. (1913) *A magyar városok hitelintézetei*. Budapest. 384-391. o.
- Timár L. (1990) A piacgazdaság és a civil társadalom térbeli dimenziói, In. *Tér és Társadalom*. 3-4. 137-152. o.
- Vargha Gy. (1896) *A magyar hitelügy és a hitelintézetek története*. Budapest.
- Whebell C.: Corridors:theory of Urban systems. idézi Timár, L.: A gazdaság térszerkezete és a társadalom, In. *Történelmi Szemle*. 1985/2,
- Williams P.-Smith W. (1986) From "Renaissance" to Restructuring the Dynamics of Contemporary Urban Development, In. *Gentrification of The City* 211. o.

Abstract

This essays covers a few issues of the connection of urban development and the banking system in the urban network of Hungary on the turn of the 20th century. The basic concept of the survey was a statement of the American geographical school which says that the features of the urban network are in a tight correlation with the spatial structural processes of the innovation of financial institutes.

During the past 150-200 years, the role of the towns in economy, society and culture has extremely increased. Researches which consider the unity of spatial and temporal analyses as of great importance and give a new dimension to historical geographical analyses, find it necessary to examine the hierarchic system of the urban network that stands out from the regional frameworks.

The comparative analysis of the urban network in Hungary is given a special significance by the fact that in this region the characteristic features of modernisation and bourgeois development almost exclusively took place at the level of the city centres in the beginning of this century.